

אריאל 189-190
101 שנים לתל אביב
פברואר 2012
178-191

שותים קפה בעברית

**על מקומם של בתי הקפה הספרותיים
 בסצנה התרבותית בתל אביב בתקופת היישוב**

זהר שביט

מבוא

כבר ב-1910, שנה לאחר הקמת העיר העברית הראשונה, כאשר מייסדיה עדיין לא חשבו עליה כמטרופולין, אלא כשכונת גנים, הכריזו ועד השכונה (שביט וביגר 2001, 156-169) על כוונתו "לעשות קיוסק בתוך הבולוואר, במידה 2 על 2 מטר, ולהשכירו למכירת משקאות קרים אך לא חריפים" (נגב 1999, 85). לא היה מדובר עדיין בבית קפה של ממש, אך ברחבה שלפניו הוצבו כמה כיסאות ושולחנות, והוא הואר בלילות בפנס לוקס. תנאי הזיכיון היו נוקשים ואסרו בין השאר "לכל אישה או עלמה לשמש בהבופט למכירה, או לשמש את האורחים ולהגיש להם גוזו או גלידה, אסור להחזיק בהבופט שום משקאות חריפים כמו קוניאק, יין, שיכר

למעלה: בבית הקפה 'שלג לבנון', כנראה בית הקפה הספרותי הראשון בתל אביב

וכדומה" (נגב 1999, 85). היה בכך אולי אות מבשר למה ששנים ספורות מאוחר יותר יאפיין את נוף הרחובות בתל-אביב: מסעדות ובתי קפה לרוב. ב-1934 הוגדרו בה כבר 178 בתי אוכל כבתי קפה (שביט וביגר 2001, 336) הם הצטיינו בעיצוב אירופי, בניגוד לבתי הקפה שביפו (להוציא את 'קפה לורנץ' ו'קפה ליפשיץ' האירופיים), שם ישבו על שרפרפים, והמבקרים בהם שתו קפה, עישנו נרגילה ושיחקו שש בש. בתי הקפה בתל-אביב שירתו ציבורים שונים ומוגדרים: בתי קפה של בורגנות, של פועלים, של חיילים בריטים ושל מדינאים, של מזרחים ושל חוגי האמנים והיוצרים, ושיוו לעיר כבר מימיה הראשונים את אופיה הייחודי כעיר מודרנית חופשייה מכבלי המסורת ושופעת חיוניות (שביט וביגר 2001, 312). כאשר תיאר הסופר שלום אש ב-1936 את ייחודה של תל-אביב, הוא ציין בנשימה אחת את מספרם הרב של בתי הקפה, לצד התיאטרון, הקונצרטים, המוזיאון וספריהם ההשאלה:

בתל אביב יש יותר קונצרטים, וקונצרטים יותר טובים, מאשר בכל יתר ארצות המזרח... בתל אביב נמצא התיאטרון היחיד הטוב לא רק בארץ ישראל אלא בחצי כדור הארץ... המוזיאון האירופי היחיד, ספריות השאלה, מבול של קלובים ומסיבות בית קפה (אש 1936, מצוטט אצל שביט וביגר 2001, 314).

בחלק מבתי הקפה, במיוחד באלה שנמצאו על שפת הים, נהגו לרקוד בערבים, לעתים לצלילי תזמורות (שחר 2007, 204-207). הופיעו בהם זמרים כמו שושנה דמארי, מינה ברן ומתתיהו רוזין, שאת המילים לשיריהם כתב, בין השאר, נתן אלתרמן (שבא 1989, 23). אלתרמן, לימים משורר מודרני נערץ, הרבה לתאר בשיריו את תל-אביב של תקופת היישוב. באחד מטורי 'רגעים' – שירים שפרסם בעיתון הארץ בשנים 1934-1943, שבהם הגיב על אירועים מדיניים, חברתיים וציבוריים, תיאר את המשוררים היושבים בבתי הקפה הספרותיים ועוסקים בבניית בתים בשירים, לעומת התל-אביבים האחרים שכל מעייניהם נתונים לבתים ולמגרשים: "בך הללו מתחבאים / שאין חלום-מגרש עצור בהם / אשר בנו 'בתים' רבים... / לשיר אותם ולא לגור בהם" (אלתרמן תשל"ד, "שלג לבנון", 77-78; פורסם לראשונה בעיתון הארץ, 28.12.34). חלק ניכר מחיי החברה בארץ בתקופת היישוב התנהל בעיר, ולצד החלוצים אנשי ארץ ישראל העובדת, התקיימו בערים הגדולות חיים בורגניים עשירים וחיי תרבות מגוונים. כאן הוגשם חזונו של הרצל, שבימונו מ-1895/7.6 ביקש שבמדינת היהודים יהיו בתי קפה בנוסח פריז ובנוסח וינה, ובל-שונו: "קפה קונצרט" ו'קפה שאנו-אליזה'" (הרצל [1895-1898] 1997, 83).

גם בירושלים היו בתי קפה. חיים הזו, ד"ר עמנואל אולסונגר ושמאי פינסקי נהגו לקיים את פגישותיהם בבתי קפה מסוימים – הזו ב'עטרה', פינסקי ואולסונגר ב'חרמון'. על אורחות בית הקפה של חלק מהם סופרו אגדות מקומיות. כך, לדוגמה, סופר על אברהם בן יצחק, שנהג לקבל את אורחיו ב'פנסיון גרטה' שבו התגורר, והפך אותו לבית הקפה הפרטי שלו, ובו אהב לשבת ולשתוק בצוותא במשך שעות. פעם אחת ישב עם ד"ר אולסונגר שהציע: "שתקנו עד עכשיו על נושא אחד, עכשיו בוא נשתוק על נושא אחר" (זמורה 1988, א'). אבל הפיכת בתי הקפה לבמה המרכזית של הסצנה התרבותית אפינה בעיקר את תל-אביב. "בית הקפה היה הריאה הנושמת של תל-אביב" כדברי אהרן אמיר (נגב 1999, 82).

זמרה במקהלות / ורק אתה זמרת סולו (אלתרמן תשל"ד, 'שלג לבנון', 77-78. פורסם לראשונה בעיתון 'הארץ', 28.12.34).

בעקבותיו באו 'גינתי', 'פינתי', 'עטרה' ו'שלושה כושים', 'הגנה', 'אררט', 'מאור' 'כסית' ו'קנקן', וגם כאלה שנקראו על שם בעליהם כמו 'אלטשולר', 'באדר', 'רצקי' ו'גדנסקי'. שמותיהם לעתים ניתנו להם על ידי משוררים, כמו לדוגמה, השמות 'כסית', 'אררט' ו'קנקן' שניתנו בידי שלונסקי (כרמיאל 2007, 214). לעתים היו בתי הקפה מושא לשירים, כמו שירו של אלתרמן על 'שלג לבנון' שצוטט לעיל, או שירו של שלונסקי על 'אררט', שפורסם לראשונה ב'טורים': "הן גלוי ומפורסם גם לבור דאוריתא: / כתום המבול, בחפשו לו מפלט/ גם נח לא אץ כלל ללכת הביתה – / הוא בא למקום אשר שמו אררט!" (סלע 1985, 68).

על המקום המיוחד שמילאו בתי הקפה בחיי היומיום ובחיי התרבות יעידו הפניות לעירייה בבקשה להאריך את שעות הפעילות של בתי הקפה. הנהלת 'המטאטא' נימקה זאת בכך, שפתיחתו המאוחרת של 'שלג לבנון' חיונית לאורח החיים של חבריה: "הפקודה שניתנה מטעם העריה [כך!] בנוגע לסגירת בתי-קפה [כך!] ב-12 בלילה פוגעת קשה בנו באופן מיוחד. היות ואנו גומרים את הצגותנו [כך!] באותה שעה – ואין לנו אפשרות לסעוד ולפוש" (10.6.31, ארכיון עת"א 3023-4).

בעליו של 'קפה גדנסקי' נימק את בקשתו לא משיקולים כלכליים, אלא בשל אופיו של קהל לקוחותיו (השגיאות בעברית במקור):

בית הקפה שלי ברח' אלנבי 43, אשר בין מבקריה [כך!] נמנים אמנים וסופרים, ודרכם להאריך בישיבה בלילה. והמשטרה דורשת ממני לסגור בשעה 12, וזה מביא אותי לידי מצב בלתי נעים, כי עלי לבקש סליחת האורחים בעמצע [כך!] שיחתם. ע"כ הנני מבקש מכב' לתת לי הרשות עד שעה 2 בלילה לסגירת הקפה. הנני מבטיחכם כי לא הפדיון של 2 השעות האלה זה העיקר, רק הקלינטורה המיוחדת שלי שאופן עבודתם ניתן [כך!] להם זמן לבלות אחרי חצות (10.1934, ארכיון עת"א, 3022-4).

מכתבים בעלי אופי דומה נשלחו גם בידי הבעלים של בתי הקפה 'חרמון' (22.6.1931 ארכיון עת"א, 3021-04), 'אלטשולר' (9.6.1931 ארכיון עת"א, 3021-04) ו'איזביצקי' (11.6.1931 ארכיון עת"א, 3021-04), וכן נשלח מכתב משותף, שעליו חתמו כמה עשרות בעלי בתי קפה וקיסוסים (14.6.1931 ארכיון עת"א, 3021-04). בעצומה שחיברו 411 ממבקריו של 'שלג לבנון' ב-1931, נומקה הבקשה להאריך את שעות הפתיחה של בית הקפה בחשיבות המפגש בו, לא רק לחיי החברה שלהם, אלא גם לעבודתם האמנותית:

רובם הגדול של מבקרי בית הקפה התל אביביים בלילה הם אנשים בעלי אמנות חופשית, העובדים במוסדות אמנות שונים, תיאטרונים, קונצרטים וכד'. אחרי גמר עבודתנו אנו נפגשים בבתי הקפה לשיחה ולבילוי זמן ולא על משקאות משכרים אלכהוליים [כך!]. ואין בינינו אנשים העלולים להפריע את מנוחת הלילה באיזה אופן שהוא אף כמלוא נימה.

אנו מבקשים לקחת בחשבון, שכולם עסוקים גם ביום בעבודות ומשרות שונות ובש-בילנו שעות הלילה הן שעות עונג היחידות, שבלעדיהן אין לנו האפשרות לחיות חיי חברה וגם לא לסדר את עניינינו האמנותיים. (14.6.1931 ארכיון עת"א, 3023-4).

קפה 'תרשיש' ליד הים בשנות העשרים

בתי קפה ספרותיים

בתי קפה לא מעטים שימשו למפגשים ספרותיים של אמנים ושל יוצרים שהרגישו כמעט חובה לבקר בהם: "בתחילת שנות השלושים לא הרשה לעצמו משורר מן המשוררים הצעירים שלא להימנות עם באי אחד מבתי הקפה הרבים שהיו פזורים לאורך רחוב אלנבי והרחובות שהסתעפו ממנו" (ליפסקר 2006, 99).

בבתי הקפה התקיימו פעילויות תרבותיות מגוונות, בחלקן ספונטאניות והאחרות – ממוסדות. כך לדוגמה, ב'שלג לבנון' פעל מועדון שחמט, ב'קפה גדנסקי' התקיים בקיץ 1936 מפגש שבועי של אגודת אמנים ושל מורים למוסיקה, וב-1940 נפתח בו גם קלוב 'אמני הבמה', ששימש מקום מפגש לשחקנים ולאנשי במה לסוגיהם. אנשי 'כתובים' ערכו בקפה 'רצקי' את ההרצאות של מועדון 'אמודאים', שהיו מעין תשובה למועדון 'עונג שבת' של ביאליק, שנערך ב'אהל שם'. ב'רצקי' היה מקובל לערוך חגיגות לכבוד צאתו לאור של ספר חדש או לאחר הצגת בכורה. גם ב'אררט' הושקו ספרים וכתבי עת, כמו ספרו של אברהם שלונסקי 'שירי המפולת והפיס' (יוני 1938), או הגיליון הראשון של 'טורים' המחודש (אפריל 1938). תיאטרון 'המטאטא' נהג לקיים שם חגיגות לאחר הצגות הבכורה (ראיון עם יעקב טימן, מובא אצל דורמן 1991, 219).

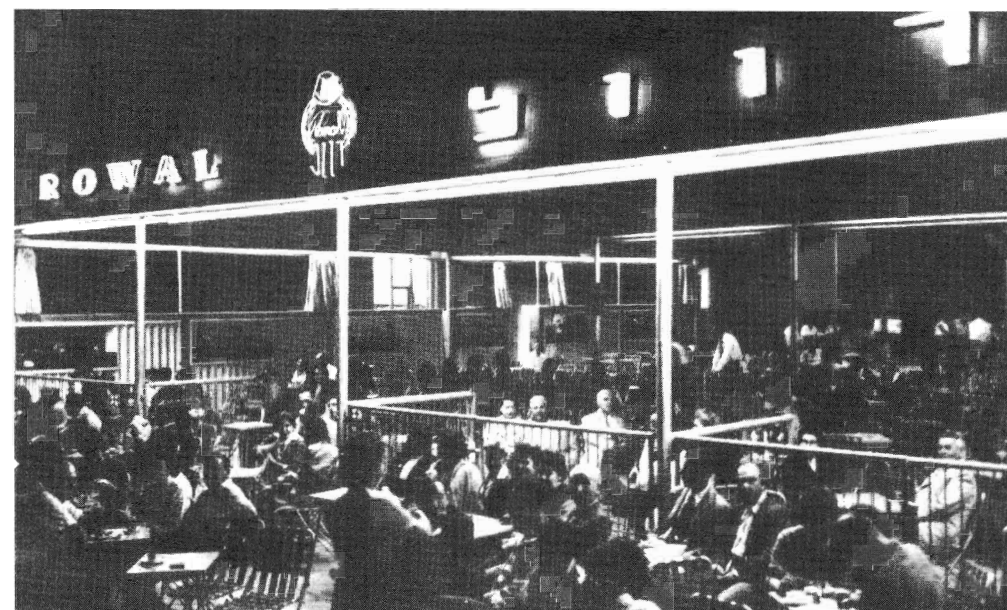
בית הקפה הספרותי הראשון היה ככל הנראה 'שלג לבנון', ששכן ברחוב אלנבי 15 פינת בן יהודה. אלתרמן כתב עליו את השורות הבאות:

היו בו עט ולב נובעים / היתה סיגריה מלחשת / יונת פלאים. שירים טובים / פגרי זבובים בתוך נברשת / כך ה'שלג', בלילות / מצא כל איש את מנת כוסו לו / העיר

כשנדרש שלונסקי לתיאור בתי הקפה בתל-אביב בשנות ה-30, השווה אותם ל'קופול' בפאריס או ל'רומאניש' בברלין (שלונסקי 1933). זאת, לא רק בשל הרצון לחקות את בתי הקפה הספרותיים הנודעים בערים אלו, שבהן ביקרו רבים מהאמנים והיוצרים הארץ ישראלים בשנות ה-20, אלא גם בשל מצוקת המגורים (זמורה 1977 א'), שבעטיה הפכו רבים מן האמנים את בית הקפה לחדר עבודה, כפי שהעיד אהרן אמיר: "נמלטנו אל בתי-הקפה, כי לא היו דירות... אנשים השכירו חדר מתוך שנים, וגרו שני זוגות בדירה. לא היה חשמל בבית, אלא עששית, ותנור בקושי עבד, ובבתי הקפה היה חימום בחורף ומאוורר בקיץ" (נגב 1999, 82).

בתי הקפה שימשו ליוצרי התרבות ולבוניה פינת מפלט, מקום עבודה, מקום להחלפת דעות, ולא אחת בית שני, ואפילו תחליף לבית כפי שעולה מעדויות של יוצרים רבים: "חיינו בבתי הקפה. היינו בודהמה אמיתית. אילו רציתי לספר לך רכילות – היה אפשר לכתוב ספר רבי-מכר מזה..." סיפר אריה נבון לעמיה ליבליך (ליבליך 1995, 103), ואילו ד"ר אמיל פוירשטיין כתב בצער לאחר סגירתו של קפה 'שלג לבנון':

קשה להגיד מה היה בית קפה זה בשבילי ובשביל סוג אנשים ידוע לפני שנים אחדות. אולי יספיק, אם אגיד, שהיה הקפה העממי היחידי בתל-אביב. למאות אנשים שימש 'בית' בו נחו, עיינו בעתון, נהלו שיחות פרטיות ופומביות גם יחד, סידרו עסקים, ביררו שאלות ספרותיות, שתו כוס תה שראוי היה לשמו, אכלו, פטפטו, שיחקו שחמט. איזו אווירה שררה במקום זה! משהו מיוחד במינו, שלשוא תחפשו דוגמתו בתל-אביב כולה... שם, ב'שלג לבנון' 'בבית' הייתי. (פוירשטיין 1939, 7).

קפה רוול בתל אביב בשנות ה-60

לדברי מנחם דורמן מדובר היה בצעירים, שבתי הקפה שימשו להם מעין עוגן ומקור השראה (דורמן 1991, 113): "לעת-מצוא שימשו בתי-קפה אלו וכיו"ב גם סדנאות ולא מעט דברי ספרות נוצרו כאן, אם לבדם ואם בליווי של מוסיקה או של אזור" (דורמן 1991, 117). יוצרים שונים תיארו כיצד נהגו לעבוד בבית הקפה וכיצד הם, או חבריהם, הפכו אותו לחדר עבודה. הצייר אריה נבון העיד כיצד עבדה לאה גולדברג בבית הקפה 'שלה', 'קפה הרלינגר' ברחוב בן יהודה, סמוך לביתה שברחוב ארנון, שם כתבה, ערכה ותרגמה (נבון 1996, 85), וכיצד הוא עצמו נהג לעבוד אתה בקפה 'דן': "לאה גולדברג קיבלה עבודה כעורכת משנה של 'דבר לילדים', עם יצחק יציב. אני הייתי בא לשם בענייני קריקטורות. התיידדנו. היינו יושבים על המרפסת של 'דן' מול הים, אני ציירתי, והיא הייתה כותבת" (ליבליך 1995, 103). לאה גולדברג עצמה תיארה את בית הקפה כמקום העבודה שלה, וכתבה מעין התרסה על כך, שהיו מי שראו את יושבי בתי הקפה כבטלנים:

'הבטלנים' היו נפגשים שם אחרי יום מייגע. בערב, במקום לשכב לישון ולנוח, הרשינו לעצמנו להיות 'בטלנים' ולשבת בקפה ולשוחח ולהתווכח, ולפעמים גם להתלוצץ ולשיר שירים (גולדברג 1954).

במקום אחר תיאר אריה נבון כיצד יצר יחד עם אלתרמן בקפה 'שלג לבנון' את הספר 'האפרוח העשירי':

העבודה המשותפת הראשונה שלנו היו חרוזים שכתב לדף רישומים שעשיתי לעמוד הראשון ב'דבר לילדים' לפסח. היה זה סיפור חד-גדיא, שונה מזה שבהגדה. הציורים מצאו חן בעיניו והוא הוסיף להם חרוזים. בית הקפה הראשון בו קבע מושבו היה 'שלג לבנון', ברחוב אלנבי סמוך לים. סביבו נתקבעה קבוצה של חברים, הוא יושב בראשם, וחברותם כונתה: 'טיש' (שולחן). היו שותים ונותנים קולם בשיר ואלתרמן היה מרים קולו שהיה צרוד ורווי אלכוהול. יום אחד מסר אלתרמן לידי שיר ילדים בשם 'האפרוח העשירי', איירתי אותו ויחד ישבנו בבית הקפה. השיר הופיע במעין חוברת ויחד הדבקנו את ההגהות של הציורים והשירים ועימדנו את החוברת. תוך כדי כך דיבר על זה שנוסיף להוציא חוברות לילדים, ואף הציע שאכין סמל מורכב מהאותיות א.נ. (אריה נבון ו.א.נ. (נתן אלתרמן) (נבון 1996, 83).

אווירת בית הקפה והמפגש הכמעט יומיומי עם יוצרים אחרים המריצו והיפרו את היוצרים הדדית, או בלשונו של אהרן אמיר: "גיליתי שההמולה הניטרלית של קהל מסביב עוזרת לריכוז יותר מאשר הבדידות" (נגב 1999, 82). גם יעקב חורגין תיאר בציוריות רבה, כיצד עבד יעקב פייכמן בהמולת בית הקפה: "קולות בני-אדם, געש הים, שאון המכוניות, כל הקקופוניה הזאת של החוף לא זו בלבד שאינה מפריעה למשורר בשעת יצירה, אלא דווקא ממנה הוא שואב השראה ליצירתו" (חורגין 1982-1980, 29).

עם זאת, היו גם יוצרים שנהגו לכתוב רק במקום מוצנע ופרטי, כמו נתן אלתרמן או יעקב הורוביץ: "את נתן אלתרמן ואת יעקב הורוביץ לא ראה איש בכתיבתם: זה היה אצלם מעשה אינטימי שבאינטימי, ומעולם לא קראו מדבריהם באוזני מישו" (זמורה 1978 ג').

החיים בבית הקפה התנהלו בסדר קבוע, כמו לפי שעון. לדברי אריה נבון, אחרי שסיים שלונסקי את עריכת העיתון בקפה 'קרלטון', היה עובר ל'כסית' ולעתים

חיי בית הקפה עמדו בניגוד לחיי הבית, לא הייתה בהם המחויבות של הבית, והם אפשרו לא אחת לנהל מערכות יחסים נוספות. הרומן של אלתרמן והציירת צילה בינדר התנהל בבית הקפה ולא בבית. "רחל" [מרכוס] אף פעם לא נכנסה לבית-הקפה. זו הייתה טריטוריה שלהם" העיד יורם קניוק (נגב 1999, 106). כך גם הרומן בין אברהם שלונסקי למירה הורוביץ, שהסתיים בפירוק הזוגיות של כל אחד מהם והקמת זוגיות חדשה. עולם בתי הקפה היה עולם של גברים, שבנות הזוג החוקיות לא היו שותפות לו (זמורה 1977 ג').

בתי הקפה מילאו גם תפקיד מרכזי ביצירת מרקם הקשרים בין היוצרים וביזויות תרבותיות שונות. חלק ניכר מהעשייה התרבותית, כגון הקמת ביטאון ספרותי חדש, החלטה על הקמת תיאטרון, כתיבת מחזה, תרגום שירים, פילוג בין מחנות ספרותיים שונים ונטישה של כתב עת אחד לטובת אחר התרחש בבתי הקפה: הוצאות ספרים כמו ונפלו, מחלוקות ספרותיות פרצו או יושבו, יוזמות ספרותיות חדשות נהגו, משוררים חדשים עלו לבמה ומשוררים אחרים איבדו את מעמדם. אומנם, חלק ניכר מהתכניות שנרקמו בבתי הקפה לא התממש, ולחלקן לא היה כלל סיכוי להתממש, כפי שעולה מתיאורה של לאה גולדברג שהובא לעיל, אך הישיבה המשותפת בבית הקפה הולידה גם רעיונות רבים ויוזמות חדשות שהתממשו. על הקמת תיאטרון 'הקומקום' הוחלט, ככל הנראה, בקפה 'הגינה'. ובקפה 'באדר' הסתכסך למדן עם ביאליק שזעם על כוונתו להוציא לאור את 'גליונות' בלי לבקש רשות מאנשי אגודת הסופרים. הקובץ 'ארח' (1934) שיזמו יצחק למדן, יוסף אריכא ודב חומסקי נהגה ונערך בקפה 'שנר', וכך גם 'גליונות' (ליפסקר 2006, 98-99). גם כתבי העת 'כתובים', 'טורים' ו'עיתים', נערכו בבתי קפה שונים, ושלונסקי נהג לנהל את ענייני 'מדור הספרות' של 'על המשמר' או את ענייני ה'דף לספרות' של 'משמר', מבית הקפה 'קרלטון', כפי שהעידו א' ב' יפה וישראל זמורה: "את מלאכת העריכה היה עושה בבית הקפה בפומבי ובעריכה היה עושה תמיד כבתוך שלו, ממש משכתב" (זמורה 1978 ג'); "ב-11.30 היה מגיע לקפה 'קרלטון' ברח' הרצל, מאתיים מטר מהמערכת. לא היה לו חדר, ולכן העתיק את מקום עבודתו ל'קרלטון'. אנשים התפלאו איך הוא יושב, סביבו 15 סופרים, מפטפטים, הוא שותה כוסית אחר כוסית – 20 כוסיות – ובכל זאת יוצא עיתון" (א' ב' יפה, מצוטט אצל נגב 1999, 86).

כתבי היד נערכו אפוא ליד שולחן בית הקפה; סופרים ומשוררים הגישו שם, לעתים קרובות ביד רועדת ובלב נרגש ומייחל, כתבי יד לעורכים. יחיאל פרלמוטר, לימים אבות ישורון, היטיב לזכור, גם ממרחק של שנים רבות, כיצד מסר לקריאה את שיריו הראשונים לאברהם שלונסקי שישב בבית קפה 'רצקי', תיאור המזכיר נידון למוות המופיע לפני שופט עליון (בסוגריים מרובעים הערות שלי [ז.ש]):

בידי היו כמה שירים כתובים, בצריך בשכונת מחלול, מונחים. יום אחד בא אלי חבר מקיבוץ [כלומר, לא העזתי ללכת לבד] ועברנו על יד 'רצקי' [כאילו במקרה]. חברי הציץ ואמר "שלונסקי נראה כקוף". למרות שהתמרמרת על כינוי זה, אך בלבי חשתי הקלה [כלומר, גם שלונסקי הוא רק בן אדם]. למחרת ניגשתי לשלונסקי [כלומר הייתי צריך לאזור עוז במשך כל הלילה] וביקשתי ממנו לקרוא שיר קטן [שימו לב לנמיכות הרוח, קטן ולא גדול] הוא קרא [הוא ולא אחר] והפך פנים ואחור פנים ואחור, ושאל אם יש לי

משחקים שחמט בכסית. 1947
מימין לשמאל: אברהם שלונסקי, שמואל רודנסקי, אברהם נתון ובצלאל לונדון.
צילום: בוריס כרמי, אוסף מיתר רמת גן

היה ממשיך משם ל'קנקן': "בבוקר התחיל במשחק שח-מט בבית קפה, ומשם היה הולך למערכת ושב לבתי-קפה אחרים, בסדר קבוע" (ליבליך 1995, 103). אלתרמן נהג להיפגש עם חבריו ב'כסית', ב'צינס' או ב'אררט', ובשעת הערב נהג להוביל חבורה מידידיו לשתית לילה בבתי אוכל קטנים, שזכו אצלו לכינויים כגון 'היהודי העצוב' או 'פירוש רש"י' (זמורה 1977 ב'; טנאי 1988, 13). יעקב פייכמן נהג לעבור בסדר קבוע בין בתי קפה שונים. כשהיו שואלים את אשתו היכן ניתן למצוא אותו, הייתה מפנה את השואל לבית קפה מסוים לפי שעת היום (זמורה 1977 א'), ובתי-אורו הססגוני של יעקב חורגין:

אותן שעות שלפני הצהרים אם רצונכם להיפגש עם המשורר יעקב פייכמן, אל נא תבקשוהו במעונו, ליד שולחן הכתיבה שלו. בקשוהו אז באחד מבתי הקפה, בחורף בעיר, בקיץ בטיילת שעל שפת הים. שם, מול חלון פתוח או דלת פתוחה, תוכלו לראות את ראשו האדמוני הממושקף כשידור רצה על פני גיליון נייר ומשאירה אחריה אותיות עגולות, נשיות, לכודות בתוך קווים ותיקונים (חורגין 1980-1982, 29).

לאה גולדברג תיארה כיצד נערכו בבית הקפה דיונים בענייני ספרות ואמנות ובת-כניות לעתיד:

השיחה היתה סובבת והולכת, על-פי הרוב, על תכניות ספרותיות, שאת רובן אי-אפשר היה להגשים מחוסר כסף. דבר זה לא הפריענו מלתכנן ערב-ערב תוכניות אדירות ורבות-תנופה על עתונים ספרותיים, קבצים, הוצאת-ספרים. פורה ביחוד בעניין זה היה יצחק נורמאן, אשר ראה כמעט כל שבוע אפשרות אחרת למהפכה ספרותית חדשה (גולדברג 1954).

מלון 'סן רמו' ובית הקפה בקומתו התחתונה – אחד מני רבים, שקמו בשנות ה-30 והתחרו בקזינו

שבת בבוקר בקפה 'גינתי' ברח' בן יהודה ליד קולנוע 'מוגרבי'. 1947

עוד. אמרתי בהיסוס [כמובן, מי אני שבכלל אומר משהו]. "יש. אבל...", [הוא אפילו אינו מסיים את המשפט מתוך יראת כבוד] "תביא תביא", אמר לי. "צריך להעתיק", אמרתי. "אין לי דיו" [הפחד גובר], התחמקתי, "אין לך דיו?" [שלונסקי לא קונה את התירוץ]. "תביא תביא" (צורית 1995, 79).

על כוחם הבונה של המפגשים בין היוצרים בבתי הקפה העיד אריה נבון: "מפגשים אלה יום יום עם הסופרים, המשוררים, הציירים ואנשי התיאטרון, היו אקלים תרבותי שתרם הרבה להתפתחותי והעשירו את חיי. אני זוכר בגעגועים ובאהבה תקופה פוריה זו" (נבון 1996, 72). לעומת זאת, בערב שהתקיים במוזיאון ארץ ישראל בתחילת 2007 לכבוד התערוכה על בתי הקפה בתל-אביב שהוצגה שם, סיפר חיים גורי על כוחם המצמית של מפגשים אלה. גורי תיאר כיצד בשנת 1951 הגיע לבית הקפה וחבריו, בעיקר משה שמיר ואלתרמן, ביקרו קשות שיר שפרסם ב'דבר' באותו יום. הביקורת הזו גרמה לגורי לאסוף את העיתון מכל הקיוסקים בעיר ולדון את השיר לגניזה במשך שנים רבות.

הטריטוריה של בתי הקפה ומאבקים בין דורות

בתי הקפה הספרותיים הוקמו במרחב גיאוגרפי שהשתרע על פני מלבן בין הרחובות אלנבי ודיזנגוף לשדרות קרן קיימת (היום שדרות בן גוריון) בצפון ולרחוב יבנה בדרום. הטריטוריות של הקבוצות הספרותיות השונות היו מוגדרות היטב ומוכרות לכל מי שהתיימר לדעת דבר-מה אודות הסצנה הספרותית: "ובעוד 'קפה רצקי' משמש מטה ראשי לאנשי 'כתובים', משמש קפה 'גינתי' תחנה למשורר יהודה קרני', קבע בזיכרונותיו יעקב חורגין (חורגין 1980-1982, 28; ראו לעניין זה גם טנאי 1988, זמורה 1977 א', זמורה 1977 ב', זמורה 1978 ג'). כשהתפלגו אנשי 'יחידו', בחרו אנשי 'עיתים' למקום מושבם את 'כסית' ו'קרלטון', ואנשי 'מחברות לספרות' ישבו ב'קנקן', אך אלה גם אלה לא ויתרו על הישיבה ב'כסית'. ועם זאת, הגבולות סומנו והיו ברורים: "בתי-הקפה הפכו לזירה שבה התנהלו המאבקים הספרותיים, ובכל פעם שדור מרד בקודמו, הוא זו שולחן, או עבר בית קפה. וכך ישבו קליקה מול קליקה, דור מול דור" (דן אלמגור, מצוטט אצל נגב 1999, 86).

רבים מהיוצרים הגדירו את בית הקפה בו ישבו ועבדו כ'שלהם'. אנשי העיתונות והסופרים של העלייה השנייה, ובהם יוסף אהרונוביץ, יצחק לופבן ושלמה צמח ישבו בקפה 'באדר' ברחוב אידלסון, והצטרף אליהם לעתים ביאליק, שישב גם בקפה 'רצקי' הסמוך לביתו, יחד עם יעקב פיכמן, יעקב שטיינברג, חנא רבניצקי, שלמה צמח ושאול טשרניחובסקי. אנשי החוג 'ההונגרי', וביניהם ארתור קסטלר ואביגדור המאירי נהגו להיפגש בקפה 'הגינה'. אנשי 'מאזנים' ישבו בבית הקפה 'אלטשולר' בפנינת הרחובות אלנבי והס. יעקב כהן ישב ב'עטרה' ברחוב אלנבי, יצחק למדן נהג לשבת ביום ובשעה קבועים עם אנשי 'גליונות', יצחק שנהר, יעקב שטיינברג ו'ש' הרברג, בקפה 'שניר', ועם קבוצת היוצרים שהוציאה לאור את הקובץ 'ארחא', ובהם יוסף אריכא ודב חומסקי. אלכסנדר פן ישב ב'קנקן', לאה גולדברג ישבה ב'הרלינגר' ואנשי 'כתובים' נהגו תחילה לשבת בקפה 'רצקי'. ב-1935 החליט שלונסקי לנטוש את קפה 'רצקי', מפני שבעל הקפה העליב לדבריו את

אחד החברים: "רצקי, שרתחן היה, העליב אחד מחברינו, ומיד קמנו כולנו ויותר לא שבנו לשם לעולם" (כרמל תש"ס, 262). בעל בית הקפה חיזר אחריו והתחנן שיחזרו. בייאושו היה מוכן אפילו לממן את כתב העת של החבורה – ולשווא (נגב 1999, 85). בעקבות עזיבתם 'נסתלקה שכינה' מבית הקפה (נאור 2006, 11) ולאחר שנה וחצי נאלץ בעליו לסגור אותו.

הבחירה בבית הקפה לא נעשתה כלאחר יד. היא ציינה את הגדרת הטריטוריה של קבוצה מסוימת. החלפתה, נטישתה או מעבר לאחרת היו לאירוע, כדברי מנחם דורמן:

בעלייתו או בירידתו של בית קפה זה או אחר יכולה היתה להתבטא התרחשות מסוימת בחיי-הספרות, או שינויי-יחס בין סופרים, שהיו להם לא רק אספקט אישי גרידא. דרך משל, קפה 'קארלטון' שבשדרות-רוטשילד פינת רחוב הרצל, שימש מעין סדנה ל'עיתים', בשנים 1946-1947, ובית-ועד לשלונסקי ותלמידיו מבין פרחי הספרות של 'דור הפלמ"ח'. אלתרמן הוקיר את רגליו מן המקום הזה. לעומת זאת 'כסית' שברחוב דיזינגוף שוב לא היתה אז בירתו של שלונסקי וכיוצא באלו (דורמן 1991, 117).

מקום הישיבה בבתי הקפה לא היה סתמי, אלא סימל את מעמדו של היושב – מי ישב במרכז השולחן, למי ניתנה הרשות לשבת בצד, ולמי לא ניתנה כלל הרשות להיכנס פנימה. ראינו לעיל שאריה נבון תיאר את מקום מושבו של אלתרמן כ'טיש' – כמו שולחן שסביבו מתכנסים חסידי של האדמו"ר ומאזינים למוצא פיו: "היה לו 'טיש' משלו, מוקף בכל מיני אנשים" (ליבליך 1995, 102); יורם קניוק סיפר שהוא זוכר את יחיאל פרלמוטר "עומד בדיזינגוף, מעברו השני של הרחוב, מסתכל בערגה לעבר 'כסית', אבל אלתרמן הרשע לא אפשר לו להתקרב. הוא היה הולך הלוך ושוב, ולא מעז להיכנס" (נגב 1999, 86).

ההצטרפות ליושבים בבתי הקפה הייתה מעין טקס חניכה, שדרש היכרות עם אחד מיושבי הקבועים. שלמה טנאי סיפר כיצד ב-1938, הציע יהושע טן-פי להציג לפני סופרים אחרים: "בוא ל'אררט' לפני הצהרים. שם אני יושב. תפגוש שם גם אחרים" (טנאי 1988, 11). כשהגיע ל'אררט' מצא שם את נתן אלתרמן, לאה גולדברג, ישראל זמורה, מנשה לוי, יעקב הורוביץ ושמעון גנס (גן). מאוחר יותר פגש שם גם את רפאל אליעז, אליהו טסלר וישראל כהן. ממרחק של שנים רבות ולאחר שכבר קנה את מקומו בספרות העברית, זכר עדיין טנאי כיצד זכה למחווה של הכרה מא' ד' שפיר (באותם ימים שפירא) וכיצד כיוון אותו שפירא להתנהגות הנכונה בבית הקפה, מעין חניכה: "א' ד' שפירא, אחר כך שפיר, היה מטיל בי מבט חייכני, מעין פרץ צחוק קל, ומנסה להדריכני" (טנאי 1988, 11).

צביון של החבורות הספרותיות התגבש בישיבה המשותפת בבתי הקפה, ושם נוסחו האהבות והשנאות של אנשי החבורה. יעקב חורגין העיד על להט הקרב של אנשי העט, וכיצד טיפחו יחדיו את האיבה לביאליק:

בבית-קפה של רצקי ניתן לראות יום-יום, בשעה קבועה, את ה'קבוצה' המהפכנית-הספרותית, שבראשה עמדו אברהם שלונסקי והמספר ואיש ההגות והמסה, אליעזר שטיינמן. כאן, על כוס תה במחצית הגרוש, הם יושבים שעות ומטכססים את מלחמתם הספרותית בה' ובמשיחו: מנפצים אלים ואלילים בשירה העברית בת זמנם. והמלחמה

מתנהלת בלהט נעורים, תוך יומרה של פוסקים אחרונים, בהרבה חוצפה, יותר לצורך פילוס דרך לעצמם על ידי פינוי הדרך ממתחרים, מאשר לצורך שידוך של מערכות הספרות העברית. מרבית החיצים היו מכוונים אל ביאליק, במין בולמוס טורפני ממש השתערו על המשורר הזה להורידו משאתו, לתלוש מעליו את עיטורי הכבוד והיקר, שעיטרהו העם היהודי לכל פלגיו (חורגין 1980-1982, 28).

גם הפילוגים הספרותיים המרים של שנות ה-30 התרחשו בבתי הקפה:

כל הפילוגים האלה 'התבשלו' באותו זמן בבתי הקפה, ללא כינוסים רשמיים, ללא ועידות וללא אסיפות מחליטות. שלונסקי פנה יותר ויותר שמאלה, ושינוי זה בהשקפה תיו, שהשתקף ב'טורים', עורר עליו טרוניות מצד רוב סופרי החבורה, ביניהם אלתרמן, יעקב הורוביץ, שפיר וכותב שורות אלה... מצד אחד היו אלה שלונסקי, לאה גולדברג, רפאל אליעז ומ' ליפשיץ שהשתתפו תחילה בשבועון 'השומר הצעיר' ולאחר מכן יסדו את השבועון 'עיתים' ומצד שני אלתרמן, יעקב הורוביץ, טסלר, א' ד' שפיר וכותב שורות אלה, שיסדו את 'מחברות לספרות'. אני סבור, ובעצם כמעט בטוח, כי אווירת בתי הקפה של אותם ימים סייעה לכל ההתרחשויות הללו בקרית-ספר התל-אביבית (זמורה 1977 ב').

בית הקפה כבמת תיאטרון

להתרחשויות בבתי הקפה הספרותיים היו שותפים בנוסף לאמנים ולבעלי בתי הקפה גם הלוקחות הקבועים. באותם ימים שקדמו לימי הרדיו (קול ירושלים החל לשדר רק ב-1936) מילאו המשוררים, השחקנים, הבמאים והסופרים את תפקיד הידוענים, והמערצים היו באים באופן קבוע לבתי הקפה כדי לראותם מקרוב, ולהקשיב לשיחתם:

וכיון שהקהל העברי בארץ באותה תקופה היה רגיש למינהגי סופריו וסקרן לראותם פנים אל פנים, היה כל בית-קפה כזה מתפרסם מיד ברבים. ומורים, ספרנים וסתם קוראי-ספרים היו גם הם מגיעים אל בתי-הקפה הללו והתבשמו מן האווירה המיוחדת (זמורה 1977 א').

אורחי בית הקפה היו עדים לוויכוחים ספרותיים, למריבות בענייני הפואטיקה הרצויה, לעימותים בין דוריים וגם ליריבויות אישיות. לעתים גלשו המפגשים לתגרות ידיים, ומבקרי ספרות ואמנות עלולים היו לספוג מכות. כך לדוגמה, ספג חיים גמזו כמה פעמים מכות כשפרסם ביקורת שלילית, כפי שעולה מזיכרונותיו של גבריאל צפרוני: "לפעמים היו גם מכות. פעם נכנס המבקר גמזו ל'כסית' וצייר ידוע, קולביאנסקי, הרים את המקל והרביץ לו, כי היה להם חשבון, והרביצו לו גם הצייר פרנקל וגם בעל של שחקנית שקיבלה ביקורת רעה" (מצוטט אצל נגב 1999, 86).

לעתים התרחשו בבית הקפה גם דרמות אישיות, כמו הסיפור המחריד על אשתו של אלכסנדר פן, שנזרקה יום אחד מהבית עם בתה התינוקת לטובתה של מאהבת לרגע, והופיעה בבית הקפה כדי לבקש סעד אצל חבריו של בעלה (על פי זיכרונותיו של גבריאל צפרוני, נגב 1999, 86).

בעלי בתי הקפה היו מודעים לערך השיווקי הרב של קהל לקוחותיהם ומודעות הפרסומת של בתי הקפה הספרותיים הדגישו את זיקתם לאמנים. מודעות אלה שיווקו את הלוקחות שלהם, לא פחות ואף יותר, מאשר את המשקאות והמזון

שהגישו. לעומת קפה 'קזינו' של הבורגנים שהבטיח ללקוחותיו כי "הכל טרי מתוצרת הארץ", שיבחו 'כסית', 'שלג לבנון', 'רצקי' ו'גדנסקי' את ציבור לקוחותיהם. 'שלג לבנון' הגדיר את עצמו כ'קפה האמנים' והצהיר כי "הוא קפה האמנים / בו ייפגשו זמרים ופיטנים / ציירים, במאים ומנגנים / מכל המינים!" (מודעת פרסומת על בית הקפה, כתובים, 24.4.1929), ואילו קפה 'רצקי' "בית ועד למש-כילי העיר / הדופק של חיי תל אביב", פרסם כי הוא נמצא בלב ההווה והעשייה התרבותית:

איזהו מקומן של מסבות אמנים? / בקפה רצקי! / היכן נוסדות קבוצות סופרים? / בקפה רצקי! / איפה נחתך גורלן של הצגות בכורה? / בקפה רצקי! / איה תשמע בקורת ראשונה על קונצרט? / בקפה רצקי! / איפה תשמע את הידיעות האחרונות? / בקפה רצקי! / היכן תשמע חות דעת על ספר חדש? / בקפה רצקי! (מודעה בטורים, 22.6.1933).

בתי הקפה ותחיית השפה העברית

בתי הקפה מילאו תפקיד חשוב במהפכת השפה העברית ובהפצתה. ייחודה של מהפכה זו היה בטוטאליות שלה. לראשונה בהיסטוריה היהודית החדשה נוצרה בעברית מערכת תרבותית מלאה שכל אבריה היו עבריים. למערכת כזו לא היה תקדים באירופה, שבה התרבות העברית התקיימה כמובלעת בתוך תרבות אחרת. גם ה'הבראיסט' המושבע בוורשה, שהיה קורא את 'השלוח', צרך חלק ניכר מ'סל התרבות' שלו באמצעות התרבות היידי או הפולנית: הוא ביקר בתיאטרון היידי או הפולני; האזין לקונצרטים שהיו חלק מהתרבות הפולנית, וכך היו גם המוזיקאים בהם ביקר. על אחת כמה וכמה נכונים הדברים לגבי התרבות החומרית שלו, שכולה התנהלה בשפה המקומית ולא בעברית. אם עישן סיגריות, קראו להן 'אגיפסקה', 'שיליזה', או 'דמסי', ואם בילה בבית הקפה, נשאו בתי הקפה שמות כמו קפה 'בריסטול', 'ליטרסקה' או קפה 'שטוקה', והתפריטים שלהם היו כתובים בפולנית ולא בעברית.

בארץ ישראל, לעומת זאת, נוצרה לראשונה האפשרות לחיות חיים מלאים בעברית, חיי תרבות וחיי יומיום כאחד. לסיגריות קראו 'דפנה' ו'חרמון', 'עתיד', 'עליה', 'אביב', 'אופיר', 'נדיב' ו'גליל', ובתי הקפה נקראו 'שלג לבנון', 'גינתי' ו'פינתי', 'עטרה', 'שלושה כושים', 'קנקן', 'כסית' ו'אררט'. בתפריט הופיעו בדרך כלל שמות המשקאות והמאכלים רק בעברית או גם בעברית, את החשבון כתב המלצר בדרך כלל בעברית, ובספר האורחים נכתבו הערות האורחים, הפזמונים, החידודים ודברי התודה שלהם, לפחות בחלקם, בעברית.

מהפכת הלשון העברית – הפרויקט המוצלח והגדול של הציונות – התאפשרה לא רק בזכות היוזמות הגדולות והחשובות, המוכרות לכול, כמו הקמת מערכת החינוך העברית, אלא גם בפרטי היומיום הקטנים – שמות הסיגריות ותפריטיהם של בתי הקפה. קיומם של בתי הקפה, במיוחד בתי הקפה הספרותיים, וההתרחשויות היומיומיות בהם, סייעו בהפיכת המרחב הציבורי למרחב עברי ונתנו באותם ימים ביטוי בולט ומובהק לאפשרות שנוצרה בארץ ישראל לבנות את כל תחומי החיים בעברית.

ביבליוגרפיה

אלתרמן, נתן, [תרצ"ד-תרצ"ז], 1974. 'שלג לבנון', רגעים, א, הקיבוץ המאוחד: תל אביב, עמ' 77-78.

אש, שלום, 1936. 'תל אביב לחצי יובלה', ידיעות תל אביב, עמ' 3-4, 12-17.

גולדברג, לאה, 1954. 'פגישות אחרות (פרקי זכרונות והרהורים)', על המשמר, 12.11.1954.

דורמן, מנחם, 1991. נתן אלתרמן, פרקי ביוגרפיה, הקיבוץ המאוחד: תל אביב.

הרצל, תיאודור. עניין היהודים. ספרי יומן 1895-1904, מוסד ביאליק, הספריה הציונית: ירושלים.

זמורה, ישראל, 1977. 'בתי הקפה הספרותיים של שנות ה-30 וה-40 (א)', ידיעות אחרונות, 23.12.77.

זמורה, ישראל, 1977. 'בתי הקפה הספרותיים של שנות ה-30 וה-40 (ב)', ידיעות אחרונות, 30.12.77.

זמורה, ישראל, 1978. 'בתי הקפה הספרותיים של שנות ה-30 וה-40 (ג)', ידיעות אחרונות, 6.1.78.

זמורה, ישראל, 1978. 'בתי הקפה הספרותיים של שנות ה-30 וה-40 (ד)', ידיעות אחרונות, 13.1.78.

חורגין, יעקב, 1980-1982. 'לתל אביב – צרור זכרונות, גזית, שנה 49-50, כרך ל"ג ט-י"ב, ל"ד, א-י"ב, עמ' 19-31.

טנאי, שלמה, 1988. 'בתי קפה של סופרים', עת-מול, כרך י"ד גיליון 2 (82) כסלו תשמ"ט – דצמבר 1988.

יפה, א' ב', (עורך תש"ם. עשרים השנים הראשונות, קן תל אביב לספרות ולאמנות והוצאת הקיבוץ המאוחד: תל אביב.

כרמיאל, בתיה, 2007. בתי הקפה של תל אביב, 1920-1980, מוזיאון ארץ ישראל תל אביב ויד בן צבי ירושלים.

כרמל, טוביה, תש"ם. 'מועדוני תרבות וחיי-בוהימה'. בתוך יפה תש"ם, עמ' 245-263.

ליבלר, עמיה, 1995. אל לאה, הקיבוץ המאוחד: תל אביב.

ליפסקר, אבידב, 2006. שירת יצחק עגן. אקו-לוגיה של ספרות בשנות ה-30 וה-40 בארץ ישראל, מגנס: ירושלים.

נאור, מרדכי ווידריך, שולה, 2006. קפה רצקי קפה ספרותי, מודן: בן שמן.

נבון, אריה, 1996. בקו ובכתב. עם עובד: תל אביב.

נגב, אילת, 1999. 'עכשיו עומד שם בנק', מוסף 7 ימים (ידיעות אחרונות), 26.3.99, עמ' 82-86, 106.

סיון, אריה, 1992. אדוניס, עם עובד: תל אביב. סלע, אורי, 1985. הגל הקל של השירה העברית, ספריית 'פרוזה': תל אביב.

פזרשטיין, אמיל, ד"ר 1939. 'שרטוטים תל-אביביים' ג. הספד על ה'שלג', תשע בערב, 16.2.1939, עמ' 7.

שבא, שלמה. 'משורר שב לעירו'. עת-מול, 84, ניסן תשמ"ט – אפריל 1989, עמ' 22-23.

צורית, אידה, 1995. הפרא האציל, ספרי סימן קריאה, הוצאת הקיבוץ המאוחד: תל אביב.

שביט יעקב וגדעון ביגר, 2001, 2002, 2007. היסטוריה של תל אביב-יפו בארבעה כרכים, כרך א', 2001, 402 עמ'; כרך ב', 2007, 319 עמ'; כרך ד', 2002, 263 עמ', הוצאת רמות, אוניברסיטת תל אביב.

שחר נתן, 'המוסיקה בבתי הקפה על חוף הים 1925-1960', בתוך כרמיאל 2007, עמ' 205-211.

שלונסקי, אברהם, 1933. 'מהגרים במולדת', טורים, 6.7.1933.

Shavit Yaacov, 2004. Tel Aviv: Naissance d'une ville, 1909-1936, Albin Michel, Paris, 232 pp.

ארכיונים

ארכיון עיריית תל אביב. תודתי לגב' נלי ורור-בסקי ולגב' ציונה רו על עזרתן הרבה.

ארכיון בית אריאלה. תודתי לגב' פועה רכב על עזרתה הרבה.